وزارت فرهنگ و آموزش عالی
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ

موضوع:

مسئله هرات در زمان محمد شاه قاجار
و
نقش روس و انگلیس

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر آزرمیدخت مشایخ فریدنی

استاد مشاور:

جناب آقای فضل الله ایرجی

توسط:

مهین سلمانی ده سرخی

زمستان ۷۶

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه ۱

بررسی و معرفی منابع تحقیق ۴

فصل مقدماتی ۲۹

بخش اول: هرات در زمان فتح علیشاه قاجار ۱۲۱۲-۱۲۵۰ هـ ق ۳۳

فصل اول: مسئله هرات در سالهای ۱۲۱۲ تا ۱۲۱۷ ..... ۳۴

فصل دوم: مسئله هرات در زمان حکومت محمد ولی میرزا فرمانفرمای خراسان (از ۱۲۱۷تا۱۲۳۲ه) ۳۷

۱ - فتنه هرات ۳۷

۲ - مخالفت خوانین خراسان با حکومت محمد ولی میرزا ۳۸

فصل سوم: مسئله هرات از زمان شجاع السلطنه فرمانفرمای خراسان تا انتخاب عباس میرزا به حکومت خراسان (۱۲۳۲ تا ۱۲۴۷ هـق) ۴۱

۱ - مقابله با حاجی فیروز حاکم هرات ۴۱

۲ - دفع سپاهیان قندهار از هرات توسط حسن علی میرزا شجاع السلطنه ۴۲

فصل چهارم: مسئله هرات از زمان عباس میرزا نایب السلطنه تا به سلطنت رسیدن محمد شاه قاجار (۱۲۴۷ تا ۱۲۵۰) ۴۶

۱ - واگذاری حکومت خراسان به عباس میرزا ۴۶

۲ - واکنش روس و انگلیس نسبت به تصمیم عباس میرزا در لشکر کشی به هرات ۵۱
الف - واکنش انگلیس ۵۱
ب - واکنش روسیه ۵۵
۳ - ارتش ایران در عهد فتح علیشاه ۵۸
۴ - لشکرکشی عباس میرزا به هرات ۶۲
بخش دوم: هرات در زمان محمد شاه قاجار (۱۲۵۰ تا ۱۲۵۵ هق) ۶۹
فصل اول: روس و انگلیس و پادشاهی محمد شاه قاجار ۷۰
فصل دوم: علل لشکرکشی محمدشاه به هرات در سال ۱۲۵۲ ه ۷۴
فصل سوم: لشکر کشی محمد شاه به هرات ۷۹
۱ - تغییر رای در آستانهٔ لشکرکشی به هرات در سال ۱۲۵۲ ه ۷۹
۲ - تصمیم مجدد محمد شاه در حمله به هرات در سال ۱۲۵۳ ه ۸۰
۳ - قرار داد پیشنهادی کامران میرزا حاکم هرات با ایران ۸۲
۴ - ملاقات ناصر الدین میرزا با نیکلا امپراطور روس ۸۴
۵ - تلاش برای فتح غوریان ۸۵
۶ - اوضاع هرات و اختلاف بر سر محاصره آن ۸۷
فصل چهارم: رابطه کابل و قندهار با ایران و نقش روس و انگلیس ۹۱
۱ - رابطهٔ قندهار با ایران، انگلیس و روسیه ۹۱
۲ - رابطه کابل با ایران و نقش روس و انگلیس ۹۶

فصل پنجم: اقدامات روسیه در جریان حمله به هرات ۱۰۲

فصل ششم: دخالتهای انگلیس در قضیهٔ هرات ۱۰۸

۱ - نقض قراردادهای پیشین ۱۰۸

۲ - کار شکنیهای مستقیم انگلستان ۱۱۰

الف - مأموریت پاتینجر درهرات ۱۱۰

ب - عزیمت مکنیل وزیر مختار انگلیس به هرات ۱۱۳

۱ - ورود مکنیل به هرات برای انجام مذاکرات صلح ۱۱۳

۲ - ورود مجدد مکنیل به هرات برای تشویق کامران میرزا به پایداری ۱۱۴

فصل هفتم: نقش انگلیس در عقب نشینی محمدشاه ۱۱۷

۱ - اعتراضات مکنیل وزیر مختار انگلیس به ایران ۱۱۷

الف - نامه مکنیل به محمد شاه و طرح پاره‌ای از شکایات انگلیس ۱۱۹

ب - جوابیهٔ مورخ صفر ۱۲۵۴ حاجی میرزا آقاسی به مکنیل وزیر مختار انگلیس ۱۲۱

ج - اتمام حجت مکنیل و قطع رابطه با ایران ۱۲۲

۲ - ورود نیروهای انگلیس در جزیره خارک ۱۲۳

الف - جلب حمایت علما در برابر فشار انگلیس ۱۲۵

ب - واکنش حکام جنوب ایران به اشغال جزیره خارک ۱۲۶

ج - برگشت محمدشاه از محاصره هرات ۱۲۷

فصل هشتم: علل عقب نشینی ازهرات و منشور محمد شاه ۱۳۰

فصل نهم: سفارت حسین خان آجودانباشی ۱۳۵

فصل دهم: برقراری روابط حسنه با انگلستان ۱۴۵

فصل یازدهم: هرات پس از مراجعت محمد شاه قاجار ۱۵۳

۱ ـ حضور انگلستان در هرات ۱۵۳

۲ ـ یار محمد خان و تقاضای برقراری مناسبات دوستانه با ایران ۱۵۴

نتیجه ۱۵۶

ضمائم ۱۶۰

کتابنامه ۲۰۳

مقدمه

شهر هرات بعنوان یکی از شهرهای تاریخی جهان، در طول تاریخ فرازو نشیب‌های بسیاری بخود دیده است و شاهد جنگها یا شکوفایی فرهنگ و تمدن بوده است. این منطقه در دوره قاجاریه بدلیل اینکه دروازه هندوستان بشمار می‌رفت از اهمیت بسزائی برخوردار گردید و باعث شد که در این دوران نیز بی‌نصیب از جنگ و ستیز نباشد. در زمان محمدشاه قاجار به منظور به اطاعت درآوردن هرات و پذیرش تابعیت ایران. بدان منطقه لشگر کشی شد دو دولت روس و انگلیس که دنبال کسب منافع و مصالح برای خود بودند، لشکرکشی ایران به هرات را وسیله خوبی برای رسیدن به اهداف خود دانستند.

آنچه باعث شد به بررسی این موضوع تحت عنوان «مسئله هرات در زمان محمدشاه و نقش روس و انگلیس» پرداخته شود. فهم قسمتی دیگر از تاریخ ایران زمین بود، مخصوصاً طی تحقیقی که در دوره کارشناسی در زمینه «نقش انگلیس در جنگهای ایران و روس زمان فتح علیشاه» انجام داده بودم، علاقمند به ادامه مطالعه حوادث ایران و ارتباط آن بادو کشور روس و انگلیس شدم و این فرصت در دورهٔ کارشناسی ارشد فراهم شد وچون کار پژوهشی تحقیقی در زمینهٔ حملهٔ محمدشاه به هرات نسبت به زمان ناصرالدین شاه کمتر شده است دوره محمدشاه را برگزیدم.

در این پایان نامه سعی شده است به سوالات ذیل پاسخ داده شود: اهمیت هرات برای ایران، روسیه و انگلیس چه بود که منجر به توجه آنها به این خطه گردید؟ چه انگیزه‌های باعث حمله به هرات شد؟ در جریان لشکرکشی، روس و انگلیس چه نقشی ایفا کردند؟ دخالتهای آنان چه منعتی برای ایشان بهمراه داشت؟ چرا محمدشاه قاجار بدون فتح هرات دست از لشکرکشی کشید؟ چه

عواملی باعث عقب نشینی وی گردید؟ چه دستهائی در پشت پرده بود؟

این پایان نامه شامل یک فصل مقدماتی و دو بخش تحت عناوین «مسئله هرات در زمان فتح علیشاه» و «مسئله هرات در زمان محمدشاه قاجار» است که بخش نخست زمینه و مقدمه ورود به بخش دوم است چراکه محمدشاه می‌خواست راهی راکه در زمان فتح علیشاه آغاز کرده بود در زمان سلطنت خود به اتمام برساند. در فصل مقدماتی، «هرات از زمان مرگ نادر شاه افشار (۱۱۶۲ هـق) تا زمان آقامحمدخان قاجار» که هرات دوباره تابعیت ایران را پذیرفت و خراجگذار ایران گردید، بررسی شده است.

در بخش اول که شامل فصول متعددی است وضع خراسان و هرات در زمان فتح علیشاه از ۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ هـق مخصوصاً در زمان سه تن از حاکمان خراسان. محمدولی میرزا، حسن علی میرزاشجاع السلطنه وعباس میرزا نایب السلطنه بررسی شده و ارتباط حاکمان و بزرگان خراسان با هرات و کارشکنی‌های امیران هرات در خراسان که خود انگیزه‌ای برای لشکرکشی به هرات در زمان فتح علیشاه بود را مورد بررسی قرار داده و ضمن بیان دیگر انگیزه‌های حمله به هرات توسط عباس میرزا، واکنش روس و انگلیس در این خصوص و سرانجام این حمله بررسی شده است.

بخش دوم که موضوع اصلی پایان نامه است به طور مفصل مسئله هرات در زمان محمدشاه بررسی شده است. در این بخش که شامل یازده فصل می‌باشد، چگونگی به سلطنت رسیدن محمدشاه و نقش روس و انگلیس در این باره، به علل لشکرکشی محمدشاه به هرات، چگونگی لشکرکشی محمدشاه به هرات و حوادثی که در بین راه پدید آمد از جمله می‌توان پیشنهاد صلح کامران میرزا حاکم هرات به محمدشاه و دیدار ناصرالدین میرزا با امپراطور روس در ایروان اشاره

نمود، دخالتهای روس و انگلیس در مسئله هرات، وضعیت کابل و قندهار در ارتباط با حمله محمدشاه به هرات و تلاشهای دو دولت روس و انگلیس در این دو منطقه، قطع رابطه بانگلستان با ایران و اعتراض به لشکرکشی محمدشاه، علل عقب نشینی محمدشاه از هرات و نقش انگلیس در این خصوص، فرستادن حسین‌خان آجودانباشی از سوی ایران به انگلستان، فرانسه و اطریش در جهت بیان حقانیت ایران در حمله به هرات و نتایج این مسافرت، چگونگی برقراری ارتباط مجدد بین ایران و انگلستان و سرانجام وضعیت هرات پس از مراجعت محمد شاه از هرات، بررسی شده است.

با توجه به آنچه گفته شد در این پایان نامه فقط جنبه سیاسی موضوع مدنظر بوده و در پیرامون آن بحث شده است؛ اهمیت هرات از لحاظ سیاسی، ارتباط ایران و روس و انگلیس به مسئله از دیدگاه سیاسی و روابط ایران با روس و انگلیس در جریان حمله به هرات از جنبه سیاسی پرداخته شده و دیگر جنبه‌ها نظیر جنبه اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نظامی مد نظر نبوده است.

در این پژوهش با مطالعه جزء به جزء حوادث از خلال منابع اعم از کتب و اسناد و آثار تحقیقی یاپژوهشی سعی شده است مسائل فوق الذکر به نحو مطلوبی مورد بررسی و تحلیل قرارگیرد. متاسفانه کتاب مستقلی توسط مورخین قاجار در خصوص مسئله هرات نوشته نشده است حتی در کتبی که مورخین دوره قاجار در خصوص مسائل ایران دوره قاجار نوشته‌اند اطلاعات مفصلی در خصوص مسئله هرات وجود ندارد. (به غیر از کتاب ناسخ التواریخ). این موضوع در کنار عدم توجه کافی مورخین دوره قاجار به نقش سیاستهای روس و انگلیس در مسئله هرات مشکل تحقیق در این زمینه را دو چندان می‌کند. لیکن در کنار تواریخ رسمی. مطالعه سفرنامه‌ها تا حدی به روشن شدن موضوع کمک می‌کند. لیکن گاه سفرنامه‌ها نیز مطالب روشن و در خور توجهی را در اختیار پژوهشگر تاریخ قرار نمی‌دهند.

بررسی و معرفی منابع تحقیق

منابع دست اول

الف) اسناد و مدارک

خوشبختانه بسیاری از اسناد موجود در مرکز اسناد در خصوص مسئله هرات منتشر شده است از اینرو استفاده از این اسناد منتشر شده به راحتی میسر است. از جمله کار بسیار خوب وزارت امور خارجه ایران، چاپ «اسناد برگزیده هرات در دوره سلطنت محمدشاه» می‌باشد یا کتاب «یکصد سند تاریخی» ابراهیم صفائی، «اسناد رسمی روابط سیاسی ایران باعثمانی، انگلیس و روسیه» به کوشش غلامحسن میرزا صالح را می‌توان از اسناد در خور توجه و مهم در مورد مسئله هرات دانست. نگارنده در مرکز اسناد ملی نیز به تجسس وتحقیق پرداخته است و تقریباً یازده سند در خصوص هرات در زمان محمدشاه بدست آمد که هیچ کدام درباره علت و چگونگی حمله محمدشاه به هرات و نقش روس و انگلیس در هرات نبود و تمامی این اسناد درباره تهیه علوفه و آذوقه برای سپاه هرات، دادن مواجب به سربازان در جنگ هرات، واگذاری تیول به اشخاص و مسئله معافیت سربازی بود.

برخی از اسناد نیز به صورت میکرو فیلم درآمده است که نگارنده موفق شد، میکروفیلمی در خصوص هرات در زمان محمدشاه بدست آورد. این میکرو فیلم به شماره ف ۳۶۷۵ در کتابخانه مرکزی، مرکز اسناد، دانشگاه تهران می‌باشد. البته میکروفیلم اصلی در وزارت امور خارجه ایران است. این میکروفیلم شامل نقشه‌های هرات و قلعهٔ غوریان و گزارشهای محاصره هرات و جنگ با افغانها، بادستورها ودست خطهای محمدشاه قاجار است. اهمیت دیگر این میکروفیلم وجود گزارشهائی از اقدامات روس و انگلیس و نقش این دولتها در مسئله هرات در زمان محمدشاه قاجار،

نیز نامه‌های امیران افغان به یکدیگر، گزارش حضور نیروهای انگلیس در جزیره خارک وگزارش آمار ارتش ایران در زمان حمله به هرات می‌باشد. در واقع این میکروفیلم مکمل دیگر اسناد مسئله هرات می‌باشد.

از جمله مجموعه‌های اسناد منتشر شده، برگزیده اسناد سیاسی ایران و افغانستان (مسئله هرات در عهد محمدشاه قاجار) است که از اهمیت بسزائی برخوردار است و نگارنده از اسناد این کتاب استفاده بیشتری نموده است:

۱ - برگزیده اسناد سیاسی ایران و افغانستان

این کتاب شامل نود سند از اواخر روزگار فتح علیشاه تا تقریباً پایان حکومت محمدشاه قاجار است که به همراه هیجده تصویر از هرات و غوریان و رجال سیاسی و دو ضمیمه به وسیله نشر اسناد تدوین شده است. اسناد در آغاز دارای شناسنامه‌ای شامل شماره سند، فرستنده، گیرنده، موضوع تاریخ و نمره است . و بر اساس تاریخ سند تنظیم شده است البته بعضی از اسناد ممکن است چند بار نوشته شده باشد، گاه ممکن است دو سند که از لحاظ محتوی همسان بوده با دو تاریخ متفاوت بصورت تکراری در این مجموعه آمده است از جمله سند شماره ۲۶ و ۳۵ که جواب اعتراضهای مکنیل وزیر مختار انگلیس توسط حاج میرزا آقاسی است که تاریخ سند شماره ۲۶ با ذکر احتمالاً صفر ۱۲۵۴ می‌باشد در صورتی که عین همین سند به شماره ۳۵ به تاریخ نهم ربیع الاخر ۱۲۵۴ است.

بطور کلی اسناد این کتاب را میتوان به چند دسته تقسیم کرد:

- اسنادی که مربوط به اهمیت هرات مخصوصاً برای انگلستان است.

- اسناد ، مربوط به چگونگی حمله و حرکت سپاه ایران.

- اسناد روابط ایران با قندهار،کابل و هرات

- اسناد مربوط به اقدامات مکنیل وزیر مختار انگلیس و سیمونیچ وزیر مختار روس در جنگ هرات.

- اسنادی که به بیان اعتراضات مکنیل وزیر مختار انگلیس در خصوص حملهٔ ایران به هرات و نیز جوابهای واصله از سوی ایران.

- و اسنادی که در خصوص رفع اختلافات ایران و انگلیس و ایجاد روابط دوستانه دوکشور ذکر شده است.

۲ - ژنرال سمینو در خدمت ایران عصر قاجار و جنگ هرات ۱۲۳۶-۱۲۶۶ هـ ق

این کتاب بخاطر اینکه شامل نامه‌های تاریخی از ژنرال سمینو در خصوص جنگ هرات می‌باشد. جزء اسناد محسوب می‌گردد. کتاب حاضر مجموعه‌ای از نامه‌های ژنرال‌بارتلمی سمینو است که بیست و پنج سال در ایران خدمت کرد. وی در سال ۱۷۹۷ م در فرانسه متولد شد و در سال ۱۸۲۴ به عنوان مهندس مساح به خدمت کمپانی هند شرقی در آمد و بدنبال مریضی و تب‌های سخت تصمیم گرفت به ایران بیاید، تا شاید آب و هوای تبریز حال وی را بهبود بخشد. در سال ۱۸۲۷ م زمانی که جنگ میان ایران و روسیه آغاز شد سمینو از کمپانی هند شرقی خارج و وارد سپاه عباس میرزا شد و موفق به دریافت درجه سرهنگی و عنوان آجودان عباس میرزا گردید. در سال ۱۸۳۰ م در لشکرکشی عباس میرزا به یزد وکرمان و خراسان شرکت کرد و در زمان حمله محمدشاه به هرات نیز که در سالهای ۱۸۳۷ و ۱۸۳۸ بود شرکت نمود.

نامه‌های سمینو توسط یکی از نوادگانش بنام ناصر سمینو در اختیار خانم منصوره اتحادیه

گذاشته شد وی باکمک و همیاری نوادگان سمینو موفق به انتشار نامه‌ها به صورت کتابی تحت عنوان «ژنرال سمینو در خدمت ایران عصر قجر و جنگ هرات» درآمد.

نامه‌های سمینو را از لحاظ تاریخی می‌توان به سه دوره مختلف تقسیم کرد:

۱ - قسمت اول این نامه‌ها در اواخر دوران فتح علیشاه و اوایل سلطنت محمدشاه به نگارش درآمده است محتوی این نامه‌ها بیشتر درباره جنگ هرات، ازدواج سمینو با بیوه باروفسکی و مکاتبات وی با مراجع مختلف جهت اعاده حقوق به یغما رفته پسر خوانده‌هایش است.

۲ - قسمت دوم نامه‌ها در زمان ناصرالدین شاه نگاشته شده که علاوه بر مطالب مفصلی درباره جنگ خراسان، نمایانگر تلاش‌های وی برای دریافت حقوق معوقه خود و خانواده‌اش است. سمینو به همین منظور به عده‌ای از دوستان خود در خارج، سفرای خارجی در ایران و عده‌ای از رجال ایرانی متوسل شده تا از کمک آنها برخوردار گردد و اما عدم موفقیت در این مورد او را مصمم به ترک ایران کرد.

۳ - قسمت سوم نامه‌ها در زمانی که سمینو در عثمانی به سر می‌برد نگاشته شده و بیشتر حاوی مطالبی درباره برنامه‌های آتی اواست.

اهمیت کتاب از لحاظ وجود نامه‌هائی در خصوص جنگ هرات زمان محمدشاه قاجار است هر چند این نامه‌ها در مقایسه با نامه‌هائی که مربوط به دریافت حق و حقوق خود اوست بسیار کم است اما باز حائز اهمیت می‌باشد وی در این نامه‌ها به موضع روس و انگلیس واکنش محمدشاه در برابر آنها سخن می‌گوید و اشاره بر این نکته دارد که روسها ایران را به اشغال هرات تشویق و انگلیس‌ها بر عکس ایران را بر حذر می‌داشتند و جانب اینکه محمدشاه خواهان حمایت و رضایت هر دو طرف

است بگونه‌ای که برای خشنودی روسها سربازان را به حمله وا می‌دارد و برای راضی کردن انگلیس دستورهای مخفی می‌دهد که موفقیتی نصیب ارتش ایران نشود، اماوی درباره سخنان خود دلیلی نمی‌آورد که ما را مطمئن سازد در واقع با طرح این موضوع تمام علل و اهداف لشکرکشی محمدشاه را به زیر سوال می‌برد و او را شاهی معرفی می‌کند که برای خشنودی دول خارجی هزاران نفر را بکشتن داده و مناطق زیادی را تخریب کرده است.

سمینو درباره نقش خود در جنگ هرات. عنوان می‌کند که وی وفادار به ایران بوده و با وجود پیشنهاد پول از سوی دولت انگلستان مبنی بر دست برداشتن از حمله به هرات باز به ایران و ایرانیان وفا دار باقی مانده است. وی مکرر از نقش خود در پیروزیهای ایران سخن می‌گوید.

متاسفانه بدلیل کم بودن نامه‌ها پیرامون جنگ هرات بیشتر از این نمی‌توان از دیدگاه سمینو به حادثه نظر انداخت.

ب) نسخه‌های خطی

طی بررسی که در چند نمونه نسخه خطی دوره قاجاریه بعمل آمد، اکثر مطالب مندرج در این کتابها، همان مطالبی است که در کتب چاپی بیان شده است وگاه دارای ضعف و کمبودهائی در بعضی حوادث می‌باشد. از جمله در نسخه خطی تاریخ قاجاریان از میرزا محمد ابرهیم‌خان نواب بدایع نگار تهرانی رازی به شماره حقوق ۱۳۱ ب دانشگاه تهران از نقش روس و انگلیس در مسئله هرات، فعالیت حسین خان آجودانباشی در انگلستان. وضع هرات و نقش انگلیس در هرات و وضعیت کابل و قندهار و ارتباط این دو شهر با مسئله هرات صحبتی به میان نیامده اما در مقابل مطالب ارزنده‌ای درباره چگونگی به سلطنت رسیدن محمدشاه و مدعیان سلطنت از جمله ظل السطان و نیز از ملاقات

امپراطور روس با ناصرالدین میرزا در ایروان به طور مفصل و کامل به مانند کتاب ناسخ التواریخ مطلب دارد. یا کتاب تاریخ قاجار به شمار ۳۷۶۱ دانشگاه اصفهان که حوادث را به ترتیب سال و با ذکر جزء جزء حوادث بیان داشته است و در بین مطالب از موقعیت و وضعیت شهرهای مهمی چون خراسان، آذربایجان، ماوراءالنهر و حتی کشور روسیه با بیان رویدادهای تاریخی در این مناطق مطالب ارزنده‌ای دارد. اما درباره موضوع این پایان نامه، مطالب در همان حد دیگر کتب چاپی است.

یکی از نسخه‌های خطی دوره قاجار کتابی تحت عنوان «تاریخ مملکت ایران و سلسله جلیله قاجاریه می‌باشد. این کتاب توسط فردی انگلیسی بنام ماراخام که از نایبان وزارت امور خارجه دولت انگلیس بوده پیرامون تاریخ ایران به طور اختصار نوشته شده است و به امر ناصرالدین شاه رحیم پسر حیکم الممالک تاریخ سلطنت قاجاریه را ترجمه نموده است. کتاب مذکور دارای پنج فصل و پنج مقاله است:

فصل اول در ذکر وقایع ایام سلطنت آقا محمدشاه غازی قاجار و فتوحات وی و بیان جغرافیای استرآباد، مازندارن، گیلان، ایالات قفقاز، داغستان و شروان می‌باشد. فصل دوم در ذکر سلطنت فتح علیشاه و آمدن سفراء انگلیس و فرانسه به ایران و معاهدات منعقده بین دو طرف می‌باشد فصل سوم در بیان احوالات شاهزاده عباس میرزا و خدمات وی است. فصل چهارم احوالات محمدشاه قاجار و فصل پنجم دوره ناصرالدین شاه است. مقاله اول درباره جغرافیای فارس و احوالات سادات حکمران مملکت عمان. مقاله دوم شرح و احوالات جغرافیای ممالکت آسیای مرکزی مانند خیوه، بخارا و نیز افغانستان و از جمله هرات می‌باشد. مقاله سوم عهدنامه‌های بین دولتهای ایران و انگلیس، مقاله چهارم عهدنامه‌های ایران وروس و مقاله پنجم اسامی سفرای روس، انگلیس و فرانسه در ایران است.

کتاب به نثر ساده و روان و دارای ۱۹۰ صفحه مطلب می‌باشد و در دانشگاه تهران به شماره حقوق ۳۲۷ موجود است.

در خصوص موضوع مورد بحث به طور جامع مطلب دارد و خوب علت لشکرکشی محمدشاه به هرات،چگونگی لشکرکشی وی و نقش روس و انگلیس را بیان کرده است. وضع افغانستان و حاکمان آن را قبل از لشکرکشی ایران به هرات و بعد از آن بیان کرده است. از خصوصیات و احوال شاهان و حاکمان و درباریان از جمله محمدشاه قاجار، حاج میرزا آقاسی، کامران میرزا و وزیرش یار محمدخان سخنی می‌گوید. بطور کلی می‌توان این کتاب را منبع خوبی برای اطلاع از اوضاع واحوال سلسله قاجاریه تا زمان ناصرالدین شاه بحساب آورد.

ج) سفرنامه‌ها

در سفرنامه‌ها به موضوعات و مسائل متعدد و مختلفی پرداخته می‌شود. سفرنامه نویسان عمدتاً مسائل اجتماعی، فرهنگی. اقتصادی، قوم شناسی، جامعه شناسی و مسائل سیاسی مناطقی که در آن به سفر پرداخته‌اند نوشته‌اند البته سفرنامه‌ها به لحاظ شغل نویسنده به چند دسته تقسیم می‌شود: سفرنامه‌های تحصیل کرده‌ها، سفرنامه‌های تجار، سفرنامه‌های سیاسی. سفرنامه‌های مذهبی، سفرنامه‌های سلاطین و پادشاهان و سفرنامه جهانگردان و سپاهیان. که هر یک از این نوع سفرنامه‌ها با دیدگاهی خاص مسائل را که در یک سرزمین دیده یا شنیده‌اند به رشته تحریر درآورده‌اند.

سفرنامه‌های دورهٔ فتح علیشاه و محمدشاه قاجار بیشتر از سوی مامورین سیاسی که از تحصیل کرده‌های جامعه بوده‌اند و از موقعیت اجتماعی بالائی برخوردار بودند نوشته شده است. این افراد که بدنبال ماموریتی سیاسی به منطقه‌ای واردشده‌اند با نگاهی دیپلماتیک به نواحی و مناطق نظر

انداخته‌اند. آنان بیشتر با افراد سرشناس ملاقات داشته‌اند. البته شایان ذکر است که اکثر سفرنامه‌های این دوره یا مربوط به قبل از حمله به هرات است یا بعد از حمله به هرات. بنابراین با وجود اکثریت سفرنامه‌ها، تعداد اندکی از آنها مربوط به مسئله هرات می‌باشد. با این حال همان سفرنامه‌ها نیز ما را به مسائل دیگری که بی‌ارتباط با جنگهای هرات نیست آشنا می‌سازد. مسائلی چون: وضعیت ارتش، خصوصیات رجال سیاسی، روابط رجال سیاسی ایران با دول اروپایی و غیره

۱ - سفرنامه میرزا فتاح گرمرودی

از جمله سفرنامه‌های مهم که در زمان محمدشاه قاجار توسط یک مامور سیاسی ایرانی نوشته شده است سفرنامه میرزا فتاح خان گرمرودی است. میرزا فتاح از منشیان دستگاه نایب السلطنه عباس میرزا و از تربیت یافتگان میرزا بزرگ قائم مقام بود و پس از فوت عباس میراز جز و ملازمان محمدشاه درمی‌آمد. در زمان سلطنت محمدشاه میراز فتاح به خدمت حسین خان آجودانباشی درآمد و همیشه در دستگاه او به خدمت می پرداخت. چنانکه پس از برگشت حسین خان از سفر اروپا (۱۲۵۴ تا ۱۲۵۵ هق) همچنان در ماموریتهای دیگری که به حسین خان در یزد و فارس رجوع شد با او همراه بود.

در سال ۱۲۵۴ هق زمانی که حسین خان آجودانباشی بعنوان سفیر ایران به منظور بیان حقانیت ایران در حمله به هرات و اعتراض به اقدامات مکنیل وزیر مختار انگلیس به اروپا سفر نمود. میرزا فتاح گرمرودی بعنوان منشی حسین خان آجودانباشی همراه وی بود. وی شرح مسافرت حسین خان آجودانباشی به اروپا (۱۲۵۴ هق) را به نگارش در می‌آورد. میرزا فتاح ضمن بیان ماموریت و اقدامات حسین خان آجودانباشی در اطریش، فرانسه و انگلیس از اوضاع اجتماعی و جغرافیایی آن

کشورها هم مطالبی را بیان می‌کند.

آن قسمت از کتاب که به شرح مسافرت حسین خان آجودانباشی به انگلستان می‌پردازد در خصوص موضوع مورد بحث دارای اهمیت بسزایی است. میرزا فتاح ضمن ذکر نامه‌های حسین‌خان به لردپالمرستون وزیر خارجه انگلستان به بیان علت و چگونگی لشکرکشی محمدشاه به هرات، دخالتهای مکنیل وزیر مختار انگلیس درهرات، اعتراض ایران به اقدامات انگلستان در جلوگیری از حمله به هرات می‌پردازد که البته این نامه‌هابدون جواب نیست ولردپالمرستون وزیر خارجه انگلیس، نیز با فرستان نامه‌هائی به حسین خان آجودانباشی به مطالبی در خصوص گرفتن چاپار انگلیس، دخالت سیمونیچ وزیر مختار روس و تحریکات روسیه در حمله ایران به هرات. توهین به سرکنسول بوشهر و غیره اشاره می‌کند که به حق و انصاف حسین خان آجوادنباشی به خوبی حق ایرانی بودن را ادا می‌کند و باداد‌ن‌جوابهای مستند و مستدل از حقانیت ایران در حمله به هرات دفاع می‌نماید ولی دولت انگلیس هر گونه برقراری مجدد با ایران را به شرایطی چون برگشت از هرات، تخلیه غوریان، معذرت خواهی از مسائل پیش آمده نظیر چاپار و سر کنسول بوشهر موکول می‌کند.

در واقع این سفرنامه به خوبی از بهانه جوئی‌ها، کارشکنی‌ها و دخالتهای انگلیس در جلوگیری از حمله به هرات، اهمیت هرات برای انگلیس، علت حمله محمدشاه به هرات و تعیین میزان دخالت روس در قضیه هرات سخن می‌گوید و خواننده را با مسائل مهمی آشنا می‌سازد.

سفرنامه میرزا فتاح گرمرودی توسط نوه وی فتح الدین فتاحی جمع‌آوری شده و تحت عنوان سفرنامه میرزا فتاح خان گرمرودی موسوم به چهار فصل به رشته تحریر درآمده است. شایان ذکر است که مطالب این سفرنامه عیناً در کتاب دیگری به نام «شرح ماموریت حسین خان آجودانباشی»

توسط محمد مشیری نوشته شده است و بدلیل اینکه نویسنده اصلی مطالب میرزا فتاح خان گرومردی بودبه بررسی آن پرداخته شد.

۲ - سفری در زمستان از قسطنطنیه تا تهران. جیمز بیلی فریزر

فریزر به سال ۱۱۹۸ هـ/ ۱۷۸۳ م در اسکاتلند متولد شد. در دوران جوانی به ناحیه هند غربی و از آنجا به هندوستان سفر کرد. در سال ۱۸۲۱ به اتفاق مسترجوکس جراح مشهور شرکت هند شرقی انگلیس عازم سفر ایران شد. داشتن هم سفری چون مسترجوکس که بارموز، دقایق و جزئیات احوال ایرانیان وظرایف زبان فارسی آشنایی داشت برای جمیز بیلی فریزر به غایت مغتنم بود و در پرتو راهنمائی‌های زیرکانه جوکس بود که وی در بیست وهفتم دسامبر ۱۸۲۱/۳۶-۱۲۳۷ هـ با لباس ایرانی متوجه خراسان شد تا از آنجا به بخارا سفر کند. وی با شنیدن اوضاع آشفته بخارا از کرانه‌های دریای خزر خود را به تبریز رساند.

در زمستان ۱۸۳۳-۱۸۳۴ م با ماموریت دیپلوماتیک روانه ایران شد. وی در این سفر سراسر شمال ایران و کرانه‌های دریای مازندران را پیمود و از میان قبایل ترکمن گذشت و شاهد وضع اجتماعی و شیوه زندگانی طبقات مختلف مردم ایران بود. وی به عنوان دیپلومات از فتح علیشاه تا شاهزادگان و وزیران و امیران و سرداران و حکام محلی را ملاقات کرد و نکته‌هائی درباره آنان گفته که در دیگر کتب موجودنیست. از جمله ملاقاتهائی با فتح علیشاه عباس میرزا، محمدشاه و قائم مقام دارد. اهمیت ماموریت فریزر در این زمان از آنجا بیشتر نمایان میشود که وی در زمانی که عباس میرزا به سوی هرات لشکرکشی کرده است به آن خطه مسافرت می‌کند که نشان از هراس انگلیس از اقدام ایران و اهمیت هرات برای انگلستان است.

کتاب سفری در زمستان از قسطنطنیه تا تهران که مترجم کتاب منوچهر امیری نام سفرنامه زمستانی فریزر بدان داده است در واقع شامل نامه‌هایی است که فریزر در طول سفرش به همسرش نوشته است و در آنها به وصف اوضاع پرداخته است که البته مترجم فقط قسمت مربوط به ایران را به فارسی برگردانده است.

با وجود اینکه فریزر در نامه‌های خود کمتر به مسائل سیاسی زمان مسافرتش پرداخته و هدف خود از ملاقاتها با سران کشور و حتی مطالب بیان شده در گفتگوها را بیان نمیکند از جمله در گفتگوئی میان وی و قائم مقام در مسیر هرات روی می‌دهد، با این حال می‌توان ازلابلای نامه‌هایش به علت لشکرکشی عباس میرزا به هرات، رفتار عباس میرزا و دیگر رجال سیاسی با نمایندگان خارجی، اطمینان عباس میرزا به انگلیس‌ها تا آنجا که نقشه حمله سرخس را با مکنیل نماینده انگلیس در میان می‌گذارد که خودشان از عدم استتار نقشه‌های جنگی ایران نیز می‌باشد، دیدگاه فریزر در مورد رجال سیاسی ایران از جمله اینکه قائم مقام را فردی حسود و جاه طلب معرفی می‌کند و محمدمیرزا را فردی که درصدد جلب رضایت انگلیس است، می‌داند که در مورد شخص اول علت آن مخالفت قائم مقام با نقشه‌های انگیس است که باعث شده فریزر چنین دیدی داشته باشد و در مورد شخص دوم، این خصوصیت را در جریان حمله‌اش به هرات در سال ۱۲۵۳ به خوبی می‌توان دید.

۳ - سفر کلنل ف کلمباری به دربارشاه ایران (۱۲۴۹ تا ۱۲۶۵ هـ‌ق) تحت عنوان تصاویری از ایران

کلنل ف کلمباری در سال ۱۲۴۹ هـ‌ق /۱۸۳۳ م به ایران آمد. ورود وی مقارن با مرگ عباس میرزا بود. کلمباری در تبریز به خدمت قهرمان میرزا برادر محمدشاه در آمد و چون در مهندسی نظام

و نقشه‌برداری تجربه و مهارت داشت با سمت مربیگری به آموزش نظامیان فوج قهرمان میرزا گمارده شد. در ۱۸۴۱/۱۲۵۷ حاج میرزا آقاسی وزیر محمدشاه وی را برای خدمت در قشون از تبریز به تهران فراخواند و از سوی محمدشاه به درجه سرهنگی مهندسی قورخانه ارتقاء یافت و تا قبل از مرگ محمدشاه در قورخانه اشتغال داشت. در سال ۱۸۴۸/۱۲۶۴ به قصد رفتن به فرانسه از ایران خارج شد و دیگر اطلاعی در مورد او نداریم.

سفر کلنل ف کلمباری به دربار محمدشاه به صورت کتابی تحت عنوان تصاویری از ایران توسط لین‌تورنتن با بهره‌گیری از مقالات کلمباری در نشریات مختلف فرانسوی نوشته شد که البته بدلیل مهارت کلمباری در نقاشی و طراحی این مقالات همراه با طرحها و نقاشیهائی از وقایع روزمره زندگی ایرانیان می‌باشد. کلمباری با سبکی زیبا به شرح وقایع و معرفی اشخاص مهم و با نفوذی که در تهران یا تبریز ملاقات کرد، پرداخته است. این کتاب دارای مطالب ارزنده‌ای درباره ارتش قاجار و زندگی درباری ایران و روبط ایران با کشورهای خارجی است اما در خصوص لشکرکشی محمدشاه به هرات مطلبی ندارد و شاید علت آن بدین خاطر باشد که وی در لشکرکشی محمدشاه شرکت نداشته که البته خود به علت عدم شرکت اشاره نمی‌کند. با این حال اطلاعات خوبی درباره ارتش زمان محمدشاه و تصاویر زیبایی درباره آن ارائه داده که بیشتر مطالب در راستای زندگی کلمباری و اقدامات وی است.

د) خاطرات

اینگونه کتابها، برداشتهای نویسنده از مشاهدات و حوادثی است که خود معمولاً در متن یا در حاشیه آن قرار گرفته است. خاطرات معمولاً توسط افراد تحصیل کرده تدوین می‌شود و به دو شکل